

JURIS URTĀNS

ARHEOLOĢISKA STUDIJA PAR AUGŠZEMES PILSKALNU APLOCES VIETVĀRDIEM

Latvijas pilskalniem parasti ir kāds nosaukums, vārds, kas iegājis gan ikdienas sarunvalodā, gan arī tiek lietots oficiālos dokumentos. Nereti šis nosaukums ir atvasināts no tuvējās apdzīvotās vietas nosaukuma. Tomēr ar pilskalnu gan mūsdienās, gan arī agrākos laikos ir saistīti ne tikai tā tiešā tuvumā lietotie vietvārdi, bet arī vietvārdi, kas fiksējami attālāk no pilskalna, respektīvi, pilskalna aplocē.

Latvijā pilskalnu aploces vietvārdi pilskalnu apzināšanas sākumposmā 19. gadsimtā un 20. gs. sākumā galvenokārt tika izmantoti, lai atrastu pašu pilskalnu. Māju, muižu, apdzīvotu vietu nosaukumi ar vārdiem "pilskalni", "pilsīņi", "pilenieki" u.tml. baltu valodu tradīcijā un "zamki", "gorodišče" u.tml. slāvu valodu tradīcijā bija pirmais pieturpunkts, lai pie šīm mājām meklētu un arī sekmīgi atrastu iepriekš nezināmus pilskalnus [3].

Vienlaikus ar pilskalnu atklāšanu pilskalnu aploces vietvārdi tika un arī joprojām tiek izmantoti galvenokārt divu veidu pētījumos.

Pirmais virziens ir vēsturiskās ģeogrāfijas izstrādnes – pilskalnam tuvumā esošo māju, muižu, apdzīvotu vietu nosaukumi tika saistīti un salīdzināti ar pils vai apdzīvotas vietas pieminējumu agrajos – galvenokārt 13. un 14. gadsimta – rakstītajos avotos, un tādējādi tika mēģināts piesaistīt rakstītajos avotos minētu vietu konkrētam pilskalnam. Šajā virzienā daudz un produktīvi ir darbojušies baltvācu pētnieki A. Bilenšteins, T. Dēbners, A. Bauers, H. Lākmans un daudzi citi. No latviešu izcelsmes pētniekiem šādā virzienā darbojās E. Brastiņš [6], E. Šturms, F. Balodis un daudzi citi. Jaunākos laikos šo pilskalnu aploces vietvārdu izmantošanas tradīciju savos pētījumos ir turpinājis Ē. Mugarēvičs [7; 8; 15].

Otrais virziens pilskalnu aploces vietvārdu izmantošanā bija ar pilskalniem saistīto, to tuvumā esošo sakrālo vai kulta vietu identificēšana, balstoties uz tādiem vietvārdos sastopamiem raksturvārdiem kā "elks", "baznīca", "upuris" utt. Arī šajā virzienā pirmos pētījumus veica baltvācu pētnieki, no

kuriem noteikti atzīmējams A. Bilenšteins [1]. 20. gs. 30. gadu beigās E. Šturms, turpinot un attīstot šo metodi, izmantoja ar sakralitāti saistītos vietvārdus, meklējot un atrodot Kurzemes pilskalniem atbilstošas kulta vietas [9–11].

Pieņēmuma vai darba hipotēzes veidā varētu uzskatīt, ka pilskalnu aploces vietvārdi satur arī kādu informāciju par procesiem vai reālijām, kas bija raksturīgas pilskalnam tā pils pastāvēšanas laikā, jo pilskalna norādīšanai nevajadzētu aprobežoties tikai ar tā nosaukumu un iespējamo kulta vietu pilskalna tuvumā. Pilskalns uzlūkojams par kultūras, amatniecības, tirdzniecības, lauksaimniecības un lopkopības, politisko un citu cilvēka darbības veidu kompleksu, kura centrā atradās pilskalns ar pili jeb būvi, kas būtu uzskatāma par pili. Tas varēja atstāt liecības arī pilskalna aploces vietvārdos. Pagaidām šādā virzienā ne arheologu, ne toponimistu, ne folkloristu plašākas studijas nav virzītas. Iespējams arī, ka šāda veida studijām ir tikai spekulatīvs raksturs, jo vietvārdu izcelšanās datējums un tā saistībā ar agrajiem pilskalniem nav droši nosakāma.

Par pētījumu objektu bija izraudzīti Augšzemes pilskalni. Ar apzīmējumu "Augšzeme" sapratīsim to Latvijas dienvidaustrumu daļu, kas aizņem Daugavas kreisā krasta teritoriju tagadējos Krāslavas, Daugavpils, Jēkabpils rajonos un Aizkraukles rajonā līdz Taurkalnes mežu masīvam. Augšzeme ir samērā kalnota, īpaši Sēlijas vaļņa rajonā un teritorijā ap Ilūksti un Dvieti, tāpēc šeit bija pietiekami liels skaits jau no dabas izdevīgu vietu pilskalnu ierīkošanai. Kopumā šobrīd Augšzemē ir reģistrēti 36 īsti pilskalni [4; 12; 14] un uzskaitītas 33 vietas ar nepārliciecinām pilskalna pazīmēm.

Par agrajiem Augšzemes vietvārdiem pagaidām nav daudz liecību. 13. gs. rakstītajos avotos minētie Augšzemes vietvārdi, kas varētu būt saistāmi ar pilskalniem, pagaidām nav pārliciecināši lokalizēti; teritoriālās atšķirības šo vietu lokalizācijā ir visai ievērojamas. (Pārskatu par šo vietu lokalizācijas mēģinājumiem kopā ar atsaucēm sk. 5.)

Vietvārdi kā vēstures avots ir nosacīti – ja tie nav minēti agrajos rakstītajos avotos, tad nevar precīzāk noteikt, kad tie ir radušies, vai arī katram konkrētajam vietvārdam kā iespējamam vēstures avotam ir jāvēlti noteikts pētījums. Augšzemes pilskalnu aploces vietvārdi šāda veida pētījumos pagaidām izmantoti ļoti nelielā apjomā.

Balstoties uz pieņēmumu, ka pilskalnu aploces vietvārdiem ir plašāka nozīme, pēc kartes voluntāri izvēlēta 2,5 km rādiusā ap katru no 36 īstajiem Augšzemes pilskalniem tika fiksēti visi vietvārdi – galvenokārt apdzīvoto

1. att. Demeņes Robežnieku pilskalna vietvārdu aploce pēc 1925. gada kartes mērogā 1 : 75 000, kas veidota pēc Krievijas 2 verstu uzņēmuma

vieta nosaukumi (1. att.). Diemžēl par Augšzemi nav pieejami senāki vietvārdu saraksti vai senākas kartes ar nelielu apdzīvoto vietu nosaukumiem, tāpēc iepriekš izteiktā pieņēmuma pārbaudei tika izvēlētas 20. gadu Latvijas armijas štāba kartes mērogā 1: 75 000, kas bija izveidotas, balstoties uz Krievijas pirmskara laika kartēm, vai bija izveidotas agrārās reformas laikā.

Analizējot pilskalnu aploces vietvārdus, netika ņemta vērā atšķirība pilskalnu datējumos vai pilskalnu izvietojuma īpatnības. Lielākā daļa Augšzemes pilskalnu situēti divos reģionos ap Viesīti un ap Dvieti. Atsevišķos gadījumos pēc kartes bija grūti nodalīt jaunsaimniecību nosaukumus no vecsaimniecību nosaukumiem. Teorētiski varētu uzskatīt, ka arī jaunsaimniecībai jaundotais vārds varēja būt tālāka attīstība vietējai pilskalna aploces vietvārda tradīcijai. Piemēram, Demenes Pilskalnu jaunsaimniecības dibinātāju pēcteči mūsdienās nezina, kāpēc viņu priekštecis ir izvēlējis šādu jaunsaimniecības nosaukumu, tomēr kartes parāda, ka šis jaunsaimniecības tuvumā pirms agrārās reformas ir bijusi sādža ar pilskalnu identificējošu lietuviešu valodā sakņotu nosaukumu Pilikeliški.

Vairākums Augšzemes pilskalnu attiecas uz pilskalnu agro izmantošanas periodu, proti, švikātās keramikas kultūras aploci [16], kas varētu piešķirt savdabību arī vietvārdiem, to attīstībai. Iespējams, ka to saistība ar pilskalnu var būt tikai nosacīti pastarpināta.

Augšzemes pilskalnu lielāko tiesu atrodas starp mūsdienās – un, jādomā, arī nesenākā pagātnē – lauksaimniecībā izmantojamām zemēm un tādējādi nebūtu uzskatāmi par meža slēptuvēm. Gandrīz visos Augšzemes pilskalnās ir kultūrslānis, to pakājē – apmetnes, kas liecina par pilskalna ilglaicīgu izmantošanu un tātad par dziļu ietekmi uz pilskalna aploces vietvārdu izveidi.

Apskatot pilskalnu aploces vietvārdus, parādās dažas tendences, tomēr šādu specifisku vietvārdu saistīšana ar pilskalnu uzrādīs tikai tendenci, bet ne pierādījumu, ka šie vietvārdi tiešām ir bijuši saistībā ar pilskalnu.

No amatniecības nozarēm vienmēr visvairāk nodalītais amats ir kalēja amats (desmit vietvārdi ar vārdiem “kalējs”, “kalvāns”, “kaļvis” pilskalna aplocē), bet kalējam un kalēja amatam ir arī zināms sakrāls raksturs. Īpašus vietvārdus varētu uzrādīt dzelzs ieguve no purva rūdas, bet purvs šādā kontekstā varētu palikt arī bez nosaukuma. Pieļaujams, ka rūda bagātināta pie purva. Pie Viesītes Sērpiņu pilskalna dzelzs apstrāde, spriežot pēc pilskalna apmetnes kultūrslāņa novērojumiem, atradās atstatu no pilskalna, purva malā. Varbūt zem kalēja vārda tiek saprasts arī purva dzelzs rūdas ieguvējs,

rūdas bagātinātājs, jo latviešu valodā, šķiet, nav īpaša vecvārda purva rūdas ieguvējam.

Pilskalnu aploces vietvārdos parādās vārdi, kas saistīti ar podniecību (trīs vietvārdi ar "pūdāni", "podi"). Podniecība vismaz agrajā pilskalnu pastāvēšanas laikā nevarētu būt īpaši nodalīta saimniecības nozare, jo traukus, šķiet, varēja gatavot uz vietas. Tomēr jāatceras, ka podniecībai nepieciešamos un derīgos mālus neieguva pašā pilskalnā, bet kaut kur tuvākā vai tālākā apkārtnē. Līdz ar to var rasties gluži vienkāršs jautājums, vai smagos mālus ir vērts transportēt uz pilskalnu, uznest stāvajā kalnā, mālus izmīcīt, sagādāt un uznest pilskalnā malku, pilskalna koka apbūvei bīstamos ugunsdrošības apstākļos apdedzināt traukus un pēc tam vēl aizvākt podniecības brāķi.

Iespējams, ka traukus tomēr izgatavoja līdzās māla ieguves vietai, turpat atstāja podniecības brāķi, bet uz pilskalnu vai citu trauku izmantošanas vai uzglabāšanas vietu transportēja tikai gatavo produkciju. Tas mazinātu rūpes par transportu un palielinātu ugunsdrošību. Kā zināms, sākotnējais podnieka cepļis ir bedre, kuru diez vai būtu vajadzīgs ierīkot pilskalna nocietinājumu aizsardzībā. Ja tā, tad podnieka amats gan varēja būt saistīts ar pilskalnu, bet reāli to piekopa ārpus pilskalna. Varbūt to apliecina arī vietvārdi. Iespējams, ka par kādu retrospekciju liecina arī vietvārdi, kas saistīti ar jaunāku laiku nosaukumiem, piemēram, ķieģeļiem (četri vietvārdi ar "ķieģeļnīca", "cegeļņa"), jo šajās vietās kā jaunāku laiku vietvārdu rašanās laikā, gan arī agrāk ir bijis māls (divi vietvārdi saistībā ar mālu). Visumā var teikt, ka pilskalnu aploces vietvārdi apliecina podniecības un māla iegūšanas vietu pastāvēšanu pilskalnu aplocē.

Cits ar amatniecību saistīts pilskalnu vietvārdu loks ir galdniecības nosaukumi ("mucenieki", "dranki", "ķoči" u.c.). Varētu domāt, ka tās ir vietas, kur kaut ko izgatavoja pilskalna vajadzībām. Šajā gadījumā analogija ar podniecību un māla transportēšanu nav tik acīmredzama, jo mucinieka vai galdnieka darbs neprasija tik lielus ieguldījumus materiāla transportēšanai; mucinieka un galdnieka darbs arī tik tieši nav saistīts ar izejmateriāla iegūšanu konkrētā vietā – to varēja iegūt plašā apkārtnē. Vēlāk izejmateriālu vajadzēja žāvēt un uzglabāt, kas varētu notikt pilskalna nocietinājumu aizsardzībā. Līdz ar to ir maz ticams, ka šī loka vietvārdi varētu būt saistīti ar pilskalna aploci, jo pilskalna pastāvēšana vairāk vedina domāt par ļaudīm, kas pastāvīgi dzīvo pilskalnā, dienu pavadā ārpusē darbā, bet vakarā atgriežas pilskalnā pārnakšnot.

Vietvārdus, kas saistīti ar bitēm un biteniekiem (četri vietvārdi), arī, domājams, nevarētu tieši asociēt ar pilskalnu, jo dravniecības produktus nav grūti transportēt un bitenieks var darboties tālu no pilskalna. Bišu kokus, kā liecina vēlāku laiku materiāli, sargāja tradīcija un bailes no soda.

Pilskalnu aploces vietvārdos samērā daudz nosaukumu ir saistībā ar brūvēšanu, maizi un iesalu (četri vietvārdi). Tās ir nodarbes, kas var tikt darītas uz vietas pašā pilskalnā, tomēr teorētiski var piejaut, ka šīs saimniecības nozares bija attīstītas ārpus pilskalna, piemēram, alus brūvēšana vai maizes cepšana atsevišķā krāsni; pilskalnā patērēja tikai gatavo produktu. Vienā gadījumā pilskalnu aplocē ir vietvārds "ādmiņi".

Pilskalni vairāk tiek saprasti kā zemkopības un lopkopības centri, tomēr nav skaidrs, cik liela bija aploce, kas iesaistīta pilskalna ļaužu aktīvā ikdienas saimnieciskā darbībā. Citiem vārdiem, cik tālu no pilskalna, no tā rītā izejot ar darba rīkiem un vakarā atgriežoties, varēja apstrādāt lauku un kādam būtu jābūt lauka nodrošinājumam pret meža zvēriem? Iespējams, ka ar šo aploci saistīti četri vietvārdi, kuros iekļauts vārds "rācenis". Varētu domāt, ka ar zemkopību sekmīgi un droši būtu nodarboties tuvāk pilskalnā, bet ar lopkopību – arī atstatāk no pilskalna, ja vien par vērā ņemamu vērtību neuzskatīja lopu mēslus kā lauku ražības uzlabošanai nepieciešamo komponentu. Varētu iedomāties, ka mēslus pamatā ņēma no kūtim, kur lopi mita ziemas laikā un kur mēsli vairāk uzkrājās. Ja kūtis netika izmantotas (par to esamību Augšzemes pilskalnā nav nekādu liecību), tad lopi ir jātur tūrumaplokos, un tas nozīmē, ka lopkopība un zemkopība tiek attīstīta vienādā attālumā no pilskalniem. Izņēmums varētu būt saistīts ar sīklopu turēšanu, jo tie dod mazāku mēslu masu un tiem var jāgūties tālāk no pilskalna respektīvi laukiem.

Pilskalnu aploces vietvārdos trīs reizes parādās vārds "kaza". Vai to nevarētu skaidrot tādējādi, ka pilskalnu ļaudis šos pieticīgos mājlopus turēja lielākā skaitā un kazas varēja ganīt arī attālāk no pilskalniem? Agro pilskalnu kultūrslāni kazu kaulu īpatsvars parasti ir diezgan nozīmīgs.

Augšzemes pilskalnu aploces vietvārdos bieži parādās arī meža zvēri: "zaķis" (astoņi vietvārdi), "vilks" (pieci vietvārdi), "bebrs" (četri vietvārdi), "cauna" (trīs vietvārdi) un "lācis" (divi vietvārdi), kas varētu liecināt par medību nozīmi.

Vēl kāds pilskalnu vietvārdu aploces aspekts ir vietvārdi ar sakrālu nozīmi, bet tādu Augšzemes pilskalnu gadījumā nav daudz. Ja sakrālo vietvārdu

2. att. Rites Mārgaskalns no putna lidojuma. J. Urtāna foto

pilskalnu tuvumā nav, tad tā, iespējams, ir norāde, ka Augšzemes pilskalnu tuvumā senās kulta vietas nav bijušas, lai gan pētnieki tādas pie Augšzemes pilskalniem ir meklējuši un pat saskatījuši [13]. Tas atšķiras no attiecīgo vietvārdu izplatības, piemēram, Kurzemes pilskalnu kontekstā. Augšzemes pilskalni lielākoties ir agrie pilskalni, kas saistīti ar švikātās keramikas kultūru, un to izveidē un lietojumā atsevišķām pie pilskalniem esošām kulta vietām nebija tādas nozīmes, kā tas bija vēlāku laiku pilskalnās. Folklorā dod dažas norādes, ka kulta vieta jeb svētnīca varēja atrasties pašā pilskalnā (piemēram, Rites Mārgaskalns (2. att.): “Stāsta, ka pagānu laikos te dieviem esot upurēti un jumpravas tur uz altara svētu uguni sargājušas. Viena jumprava tur esot noziegusies un savu godu nekopusi. Tad pēc svēta likuma esot sadedzināta.” [2]), kas varētu būt visai ticami, jo švikātās keramikas kultūras sabiedrību lielā mērā var uzskatīt par pilskalnu sabiedrību.

Vienīgais Augšzemes pilskalns, kura tuvumā ir vietvārdi ar sakrālu nozīmi (jaunsaimniecība Pērkonī, apdzīvota vieta Čertovka), ir Kaplavas Aizvējiņu pilskalns, bet šis pilskalns atrodas pašā Daugavas krastā, un vietvārdi ar sakrālo raksturu, īpaši slāviskajā tradīcijā balstītais vietvārds, iespējams, parāda Daugavu kā starptautisku satiksmes maģistrāli.

Šķiet, ka pašreizējā izpētes līmenī nav iespējams dot atbildi uz jautājumu, vai Augšzemes pilskalnu aploces vietvārdi satur vai nesatur kādu liecību par pilskalnu laikmetu. Domājams, ka šie vietvārdi drīzāk iezīmē kādu iepriekš maz izmantotu pētniecības virzienu, kas, iespējams, varētu dot jaunas atziņas arī pilskalnu pētniecībā.

Literatūra

1. Bielenstein, A. Die altlettische Burgberge Kurlands. *Magazin der Lettische-literarische Gesellschaft*, Bd. 14, St. 2. Mitau, 1869, S. 12–142.
2. Bilenstein, A. Kurzemes augšgalā. *Latviešu Avīzes*. Nr. 5, 1883.
3. [Bilenšteins, A.]. Lūgšana visiem, kam rūp par latviešu senatni. *Baltijas Vēstnesis*. 1883, 29. marts.
4. Brastiņš, E. *Latvijas pilskalni : Zemgale un Augšzeme*. Rīga, 1926.
5. Ciglis, J. Senās Sēlijas vēsturiskās ģeogrāfijas problēmas. Grām.: *Latvijas arheoloģija : Pētījumi un problēmas*. Rīga : N.I.M.S., 2002, 9.–21. lpp. Latvijas Vēstures muzeja raksti, Nr. 8. Arheoloģija, numismātika, antropoloģija, paleobotānika.
6. Mugurēvičs, Ē. Latvijas vēsturiskās ģeogrāfijas jautājumi Ernesta Brastiņa darbos. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*. Nr. 4, 1992, 16.–28. lpp.
7. Mugurēvičs, Ē. Komentāri. Grām.: *Livonijas hronika*. Tulk. Ā. Feldhūns. Rīga, 1993, 333.–416. lpp.
8. Mugurēvičs, E. Rakstītie avoti un arheoloģiskie materiāli par latgaļu senāko vēsturi. Grām.: *Baltu filoloģija*, 5. sēj. Rīga : Latvijas Universitāte, 1995, 7.–12. lpp.
9. Šturms, E. Elka kalni un pilskalni Kursā. Grām.: *Pagātne un tagadne : Vēstures skolotāju biedrības rakstu krājums*, 1. Rīga : Vēstures skolotāju biedrība, 1936, 82.–102. lpp.
10. Šturms, E. Elku kalni un pilskalni Kursā. *Labietis*. Nr. 1, 1937, 21.–32. lpp.
11. Šturms, E. Baltische Alkhügel. In: *Conventus primus historicorum Balticorum Rigaе*, 16.–20. VIII 1937. *Acta et relata*. Rīga, 1938, S. 116–132.
12. Urtāns, J. *Latvijas austrumu daļas jaunatklātie pilskalni*. Rīga, 1995, 128 lpp.
13. Urtāns, J. "Kulta kalni" pie Augšzemes pilskalniem. *Latvijas Vēsture*. Nr. 3, 1996, 7.–9. lpp.
14. Urtāns, J. Augšzemes pilskalnu arheoloģiskās izpētes gaita. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa. 55. sēj., Nr. 5/6, 2001, 45.–51. lpp.

15. Мугуревич, Э.С. *Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.* Рига, 1965.

16. Уртанс, Ю. Городища Аугшземе в контексте культуры штрихованной керамики. В. кн.: *Беларусь у сістэме трансэўрапейскіх сувязяў у I тысячагоддзі н.э.* : Тэзісы дакладаў і паведамленняў міжнароднай канферэнцыі. Мінск, 12–15 сакавіка 1996 г. Мінск : НВФ “Vaukalaka”, 1996, с. 77–78.

Juris Urtāns

An Archaeological Study on the Place-names of Augšzeme Hill Fort Surroundings

Summary

In the early 19th and 20th centuries, when the studies of hill forts started in Latvia, the place-names of hill fort surroundings were mainly used to find the respective hill fort itself. Upon the discovery of hill forts, the place-names of hill fort surroundings were used in two types of research. The first direction represented the studies of historical geography where the names of the houses, estates, and settlements located near a hill fort were linked and compared to the mentions of a fort or a settlement in the early written sources, mainly those dating back to the 13th and 14th centuries. Thus, it was attempted to link a place mentioned in the written sources to a definite hill fort. The second direction was connected with the identification and study of the sacred places and cult places related to hill forts or located close to them.

It can be assumed that the place-names of hill fort surroundings might contain some information about the processes or actual facts characterizing a particular fort during its existence. Therefore, 36 genuine Augšzeme hill forts were subject to the analysis. All the place-names in the territory of 2.5 km around each hill fort were recorded based on the maps published in 1920s.

As regards the crafts, the craft of a blacksmith can be singled out most distinctly (10 place-names). Three place-names are related to pottery. In the early period of the existence of hill forts, pottery could not have been a separate branch of economy. There are also place-names related to wood working, and bee keeping; four place-names refer to brewing, bread, and malt. These are the

activities that could be performed inside a hill fort itself; on the other hand, it can be assumed that these branches of the economy were developed outside the hill fort. Hill forts are more associated as the centres of farming and cattle-breeding, though it is not clear how large the surrounding territory was where the inhabitants of a hill fort carried out active economic activities. It is possible that it is referred to in four place names containing the word 'turnip'. The word 'goat' appears in the place-names three times, and the wild animals are also mentioned quite often: 'a hare' (8 place-names), 'a wolf' (5 place-names), 'a beaver' (4 place-names), 'a marten' (3 place-names), and 'a bear' (2 place-names), which could testify to the importance of hunting. There are not many place-names referring to sacredness. There are some indications in folklore that a cult place could be located inside a hill fort, for instance in Rites Mārgaskalns.

It appears that at the present stage of the research it is not possible to give a definite answer to the question whether the place-names of Augšzeme hill fort surroundings contain any evidence of the period of their existence. It seems that these place-names identify a little studied research direction which, hopefully, could result in new knowledge in the studies of hill forts as well.